

OSMANLI POLİTİK HAYATINDA ENVER PAŞA'NIN ROLÜ

Araş.Gör.Hasan Tahsin FENDOĞLU(*)

GİRİŞ

Konumuz **Osmanlı Politik Hayatında Enver Paşa'nın Rolüdür**. II. Meşrutiyet döneminde, önemli rolü olan Enver Paşa, Erkân-ı Harp Reisi, Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı iken, Osmanlı İmparatorluğu I. Dünya Savaşı'na girmiştir. Bu davranışıyla O, İmparatorluğun da, kendisinin de sonunu hazırlamıştır. 1880-1922 yılları arasına sıkışmış, 42 yıllık hayatı, Dünya'nın "dam"ı sayılan Pamir Yaylası'nda sona ermiştir. Elindeki kılıçla mitralyöze saldıracak olan Enver, İttihat Terakki içindeki en etkin isimlerdendir. Bâb-ı Ali Baskını, beyaz kır at üzerinde gerçekleştirmiş, Padişah-Halife V. Mehmet Reşad'ın da damadı olmuştur. Sultan II. Abdulhamid'e karşı, Makedonya dağlarına çıkıp, Özgürlük Kahramanı olarak İmparatorluğun semalarında yıldız gibi parlayan Enver Bey, Cemal Bey'in, **Sen şimdi Napolyon oldun** sözünü içten benimsemiş, **ancak ben, ikinci adam olmam** diye eklemiş, kendisinin bir **kurtarıcı** olduğuna inanmıştır. Mütevazi bir fen memurunun oğludur Enver Bey.

Yaşadığı devir, İmparatorluğun için için kaydığı bir devredir. Bu çalışma, Enver Paşa'nın ismi etrafında, devrinin politik hayatıdır. Pantürkizm, panislâmizm ve garpçılık O'nun yaşadığı devrin fikir cereyanlarıydı. Enver Paşa, bunların hepsini de benimseyen, bizzat yaşamaya çalışan, hayatını bu uğurda veren bir kişidir. İmparatorluğu I. Dünya Savaşı ile eriten Paşa'nın tüm görevlerinden istifa edip, yurt dışına kaçtığında, bazı ordu komutanlarının içli telgraflarıyla O'nu aramaları ilginçtir.

Konumuz bağımsız eserler halinde de araştırılmış, ancak biyografi niteliğini aşamamıştır. Biz Paşa'yı **Osmanlı Politik Hayatı** itibarıyla araştırmak istemekteyiz.

(*) Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi

A- II. MEŞRUTİYET ÖNCESİ ENVER PAŞA VE OSMANLI POLİTİK HAYATINDAKİ ROLÜ

Tanzimat devri, Osmanlı'nın sürekli bir doğum ağrısıdır. Ama bu ağrı bekleneni vermemiştir. Düşünür yoksunluğu ve öndersizlik, Tanzimat döneminin hem ayırt edici özelliği, hem de talihsizliği sayılabilir(1).

Tanzimat dönemini izleyen I. Meşrutiyet döneminin 1293/1876 tarihli Kanuni Esasi'si, **Meclis-i Umumi** isimli bir parlamento kurmuştu. Bu, iki meclisten oluşuyordu: Tüm üyelerinin Padişah'ın atadığı **Hey'et-i Ayan** ile, halk tarafından iki dereceli seçimle gelen **Hey'et-i Meb'usan**. Yasa önerisi için Padişah'ın izni gerekiyordu. Benimsenen tasarılar, Padişah'ın izni olmadan da yürürlüğe giremiyordu. Padişahın, Meclis-i Meb'usan'ı fesih yetkisi de vardı(2).

I. Meşrutiyeti, Yeni Osmanlılar ve özellikle Mithat Paşa hazırlamıştı. II. Meşrutiyet ise, onların anısına dayanılarak Genç Türkler tarafından ilan edilecekti(3). 1909 değişikliği ile de, Bakanlar Kurulu'nun, Mebusan Meclisi'ne sorumlu olduğu belirtilecek, Padişah, Meclisi, ancak Ayan Meclisi'nin onayı ile üç ayda seçime gidilmesi şartıyla feshedebilecekti. Yasa önerisi için artık Padişah'ın izni aranmayacak, vetosu da şarta bağlanacaktı(4).

Enver Paşa, Genç Türkler İhtilalinin bir yıldızı olarak tarih sahnesine çıktı. Tarihte kahramanları dönemin şartları oluşturur. Bu atmosfer ve psikolojik öğeler olmazsa, kahramanlar köksüz ve havada kalır. Enver Paşa, 23 Temmuz 1908 tarihinde Makedonya'nın Tikveş ilçesi Hükümet konağı balkonundan, "hastayı (Osmanlı'yı) tedavi ettik" sözü ile Devleti kurtardığına gerçekten inanıyordu.

İsmail Enver 23 Kasım 1881 tarihinde İstanbul'da doğdu. Babası orta halli bir fen memuru. Askeri lise ve Harp okulunda **vasat zekalı** bir öğrencidir. "Hayata gözlerini açan bir bebek, toprağa atılan tohum gibidir. Her tane, içinde kendi cinsinin yetenek ve özelliklerini taşır. Uygun ortam bulduklarında yeşerir ve filizlenirler. Enver Paşa, bu ortamı bulanlardandır(5).

1907 yılında Makedonya'ya teröristlerle (eşkiya) mücadele etmesi için atandığında, burası, süper güçlerin tutkularının çarpıştığı bir alandı. Makedonya, tarihin her döneminde, soyları, dilleri, istekleri birbirine zıt, karışık bir topluluğun yurdudur(6). Bölge'nin sahipleri

Maket'ler ve Trak'lardır. Babil'de 33 yaşında iken ölen Büyük İskender Makedonya tarihinin tek cihangiridir(7).

Makedonya'da komiteler 1890-1903 yılları arasında örgütlenmiştir. Osmanlı subayları 1903 yılında karşıt komitelerini (İttihat Terakki) kurdular. Makedonya'ya bağlı üç vilayet vardı: Selanik, Manastır ve Kosova. XX. yüzyılın başında Makedonya ateşler içindedir: Terör ve soygun durmak bilmez. 20 Temmuz 1903'de saat 24'de, Müslüman-Türlere ait canlı-cansız tüm hedeflere karşı yapılan kundaklama-terör hareketleri üç ayda bastırıldı. İşte Enver Bey, bu topraklarda "özgürlük kahramanı" olarak parlayacaktır. O, Makedonya yerine başka yere atansaydı, kahraman olamazdı(8). O, kalabalıklara karşı konuşamayan, içli bir insandır. "Ya Rab, beni vatanıma, milletime, dinime hizmetler etmeyi nasip eyle" diye sürekli yakarır. I. Dünya Savaşı'na Osmanlı'yı sokarak yıkan, bu enerjik ama tecrübesiz Paşa, herşeyi, İttihat-Terakki'nin komitacılığı sanmıştı. Doktrini ve bilimsel bir temeli olmayan İttihat-Terakki'nin lidersiz ve siyasetsiz paşaları ile 1908 hareketi kısır doğmaya adeta mahkumdu.

Enver Bey, 1906 yılında, daha sonra adı, İttihat-Terakki olacak olan Osmanlı Hürriyet Cemiyetine girdi. Amacı, 1293/1876 tarihli Kanun-u Esasi'yi geri getirmektir. Enver'e bu cemiyete girişinde, posta memuru Talat Bey aracı oldu. Örgüt mensupları birbirini tanımazdı. Yalnızca bir kişi aracılığıyla örgütle ilişki kurulurdu. Manastır Gizli İhtilal Komitesinin 2. kurucusu Kazım Karabekir Paşa idi. Mustafa Kemal, bu cemiyetin taşra mürşidi idi(9). Üye sayısını 500'den başlatan bu örgüt içinde ünlü Emanol KARASO da vardır. Enver dışındaki birçok İttihatçı'yı masonlaştıran KARASO, Uluslararası Masonluğun Selanik üstadlarından. Siyonizminden de söz edilir. Abdulhamid'in hal'ini bildiren heyetin içinde KARASO da vardır(10).

Azınlığın direnmesine karşı gönderilen subaylar örgütlenmiş, Bulgar çetelerinin yöntemini iyice kavramış ve II. Abdulhamid üzerinde uygulamaya karar vermişlerdi. Enver, 13 Haziran 1908 günü, vatanı kurtarmak için, silahlı kuvvetlerdeki görevini terkederek dağa çıkar(11). Abdulhamid'e karşı başkaldırmıştır. Çünkü Padişah, istişareye önem vermiyor, Meclisi açmıyor, vatan elden gidiyor, sürekli toprak kaybediliyordu(12). İttihat Terakki'nin bu isyanı, Padişah tarafından bastırılmamıştır(13). Padişah yanlısı, I. Ferik (korgeneral) Şemsi Paşa gibileri de öldürülünce, 23 Temmuz 1908 tarihinde Makedonya'da hürriyet ilan edildi. Atılan nutuklarda, adalet-müsavat-uhuvvet-meşveret üzerinde duruluyordu.

II. Abdulhamid 23 Temmuz 1908 tarihinde Meşrutiyet ilanını benimsedi. Kabine'yi değiştirdi, Kanuni Esasi'yi yeniden yürürlüğe koydu. Ama Meşrutiyet, Padişah'ın hal'inden sonra etkisini gösterecektir(14).

Meşrutiyet'in ilanı üzerine Enver Selanik'e döndüğünde Cemal Bey, O'na "Enver, sen artık Napolyon oldun" demiş(15), karşılığında coşkulu bir kalabalık bulan Enver bocalamış-şaşırmıştır. Kalabalığı toplayan hesap adamı Talat'tır. Enver'in elini, kalabalık önünde yukarıya kaldırarak "Yaşasın Hürriyet Kahramanı Enver Bey" diyen Talat. Kalabalıklar kahramanını bulmuştur. 1908 ihtilalinin insanüstü kahramanı 26 yaşında, kurmay binbaşısıdır. O, 33 yaşında harbiye nazırı olacak, **Devlet-Ebed-Müddet** denilen devletin fiili başkomutanı ve tek söz sahibi olarak, ülkeyi maceraya sürükleyecektir.

B- II. MEŞRUTİYET SONRASI ENVER PAŞA VE OSMANLI POLİTİK HAYATINDAKİ ROLÜ

1. Genel Olarak:

II. Meşrutiyeti doğuran sebepler, I. Meşrutiyeti doğuran sebeplerin yerine getirilmemesidir. II. Abdulhamid'in 1876 öncesine göre, esaslı bir değişikliğe gitmeyişi, Sadriazam Mehmet Rüştu Paşa'yı çekilmeye mecbur edip Ahmet Mithat Paşa'yı ülke dışına sürmesi, Mebusan Meclisini 14 Şubat 1878 tarihinde dağıtması, tepki meydana getirmişti(16). Rus Çarı II. Nikola'nın 1853 tarihinde Osmanlı için söylediği **Hasta Adam**, bir türlü iyi edilememişti(17). Hürriyetin frenleri sürekli sıkılmış, Kanun-u Esasi - Meşrutiyet ve Hürriyet kelimeleri 1878-1908 yılları arasında adeta anılmamıştır. Kanun-u Esasiyi yeniden yürürlüğe koymak, ülkenin gelişimini ve özellikle toprak kaybını sağlamak üzere önce Askeri Tıbbiye öğrencileri, 1892 yılında, İttihat Terakki adını alacak olan gizli Cemiyeti kurdu. II. Abdulhamid'in tepkisi, bu hareketin Avrupa ülkelerine ve Mısır'a kaçmasına neden oldu(18). Ülke içinde **Ahrârı Osmaniye**, ülke dışında **Jön Türkler** adını alan bu hareket, Padişah'ın dine aykırı, keyfi bir yönetim içinde olduğunu anlatıyor, **Hayal**(Londra, 1879), **İstiklâl** (Napoli, 1879), **Mizan** (Mısır, 18945), **Şûrâyı Ümmet** (Mısır), **Hak, Sancak** (Mısır, 1900) gibi gazeteler, istibdatı yıkmaya çalışıyorlardı. 4 Şubat 1902 tarihinde Paris'te yapılan Jön Türkler kongresinde, Prens Sabahattin, **Teşebbüsü Şahsi ve Ademi Merkezîyet Cemiyetini**, Ahmet Rıza Bey de **Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyetini** meydana getirmişti. Bu cemiyetler, Pan Türkizm ve Pan İslâmizm fikirlerini de benimsemişler, Kanun-u Esasinin geri gelmesini talep etmişlerdir. İttihat ve

Terakki'nin fikir adamı Ziya Gökalp'ı bulan ve tahrik eden Dr. Abdullah Cevdet, bu cemiyetin asıl, ilk ve fiili kurucularından sayılır(19). Ordu içinde de gizli örgüt, giderek hâkim olmuştur. Selânik'te M. Talat, M. Tahir ve Naki Beyler "Osmanlı Hürriyet Cemiyeti"ni (1905' de); Yzb. Mustafa Kemal ise Şam'da (1906 yılında) "Vatan ve Hürriyet Cemiyeti"ni kurmuştur. Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti, Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile 27 Eylül 1907'de birleşmiş, II. Abdulhamid'e karşı olan Cemiyetlerin tümü, 1907 yılı Aralık ayı sonlarında genel bir toplantı yapıp istibdadı yıkmaya karar vermişlerdir. Muhalefetin merkezi Makedonya'dır(20).

Bu şartlar içerisinde Enver Bey, Hürriyet Kahramanı olduktan sonra, siyasetle-askerlik yol ayırımında, siyaseti seçti. Kışlasına dönmedi. Tarihi şahsiyeti, aklın emri, şartların gereği, ruhunu saran tutkular, esen rüzgarın itici gücü, din duygusu, utanç duygusu harekete geçirir. Binbaşı Enver Bey de bu duygular içinde "büyük adam" olmaya oynadı. Gerçi O, kürsü-nutuk adamı hayatı boyunca olmadı. Konuşan bir insan değildir O, duygu adamıdır. Kaşındaki bir küçük beyaz kıl nedeniyle, falcılar-kâhinler ve yağcılar Enver Bey'i "büyüklük kompleksi"ne sokmuşlardır. 23 Ağustos 1908 tarihinde, "Terakki ve İttihat" ismi terkedilmiş, "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti" adı alınmıştır. 1909 kongresinde, askerlerin siyasetle uğraşmamaları istenecektir.

1789 Fransız İhtilali, Avrupa'da 1848 ihtilallerini doğurmuştu. Rusya da, Napolyon devrinden itibaren Batı'yı taklit ediyordu. II. Meşrutiyette bu izi görmek mümkündür.

2. Parlamantoya Doğru:

II. Meşrutiyet'in ilânı karşısında halk, ne olduğunu anlayamamış bir biçimde şaşkındır. Devlet otoritesini İttihat Terakki sarsmıştır. Hafiyecilik ilga edilmiş ve sansür kaldırılmıştır (29 Temmuz 1908) ama Padişah, eski siyasi düzeni sürdürmek istemektedir. Mehmet Said Paşa kabinesi, İttihat Terakkinin zorlamasıyla istifa etmiş (4 Ağustos 1908), yerine Mehmet Kâmil Paşa Sadrazam olmuştur(21). Durum şudur: Devlet otoritesi boşluğu vardır, ehliyet ve liyakat sahibi insan yoktur (kahtı rical), İttihat Terakkinin siyasi ihtirasları sebebiyle ülke bir türlü sükûna kavuşamamaktadır.

Uzun yıllar yapılamayan parlamento seçimleri, Kasım-Aralık 1908'de yapıldı. Seçimlere iki siyasi parti katıldı. Bunlardan İttihat Terakki ülke çapında seçime iştirak ederken, Ahrar Partisi (fırkası) yalnızca İstanbul'da seçime katıldı.

Ahrar fırkası 1 Eylül 1908 (14 Eylül 1908) tarihinde kuruldu(22). Kurucusu, Nurettin Ferruh Bey'dir. Düşüncesi Prens Sebahattin'e yakındır. Prens Sebahattin, içine kapanık, topluma küskün bir kişidir. "Ben siyasetle uğraşmıyorum" diyordu(23). Sokaktan gelen İttihatçılar O'nu kenara itmişlerdi.

Seçime katılan Türkçü-Merkeziyetçi İttihat Terakki ile Osmanlıcı-Ademi merkeziyetçi Ahrar Partisi arasındaki mücadelede, İttihatçıların büyük baskısı sonucu, Mebusan Meclisindeki tüm sandalyeleri İttihat Terakki kazandı. Toplam 266 milletvekilinden 142'si Türk, 60'ı Arap, 25'i Arnavut, 23'ü Rum, 12'si Ermeni, 5'i Yahudi, 4'ü Bulgar, 3'ü Sırp ve 1'i Ulah idi(24).

II. Abdulhamid, Meclis'i Umumi'yi törenle açtı. Ahmet Rıza Bey, Mebuslar Meclisi Başkanı oldu. Padişah, Yıldız'da mebuslara büyük bir ziyafet verdi(25). İttihat Terakki, siyasi tutkularını gerçekleştirmek yolunda bir adım olarak, M. Kâmil Paşa Kabinesini Mecliste düşürdü (11 Şubat 1909). Yerine Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesi geldi ama, ülkede sınırsız hürriyet ve anarşi devam etmektedir. Yavaş yavaş İttihat Terakkiye karşı tepkiler başladı. Bu durum 31 Mart Olayına yol açacaktır.

"İttihat Terakki", kendisinin "hayır ve kültür cemiyeti" olduğunu, "siyasî" olanın, Meclisteki "İttihat Terakki Fırkası" olduğunu söylüyordu ama, gerçekte ülkeyi yönetenler, Meclis dışındaki İttihatçı yöneticilerdi(26).

Kasım-Aralık 1908'de yapılan seçimde uygulanan "Mebus İntihabı Kanunu", 1876 Meclisi tarafından çıkarılmış, 80 maddelik, iki dereceli bir seçimdi. 25 yaşını doldurmuş her "Osmanlı erkeği" seçmen olabiliyordu.

Bu seçimde, Enver Bey, İsmet Bey, Cemal Bey gibi kişiler, Meclise girmediler, Ordu'da kontrolü ellerinde bulundurdular. Enver Bey, İttihat Terakki merkez teşkilatında aktif görevliydi.

Böylece Osmanlı İmparatorluğu, parlamenter rejime geçmiş oldu(27).

3. İttihat Terakki ve Karşıtları:

İmparatorluğun kaderine hükmeden İttihat Terakki'yi ve buna karşıt olarak örgütlenen güçleri de söz konusu etmek gerekir. İttihat

Terakki'nin örgütleri: İttihat ve Terakki Kongresi - Umûmi Merkezi - Vilayet ve Taşra Örgütleri ve Kulüpleriydi. Bunların tamamı İttihat Terakki teşkilatını oluşturuyordu. Bu teşkilat, kongrelerini "gizli" yapıyor, yöneticilerini "gizli" tutuyordu. İleri bir tarihte "parti" haline gelecek, ancak o halde bile "komitecilik" zihniyeti devam edecektir. Cemiyet, "fırka" halini aldıktan sonra da "Tek Parti"dir. Buna "parti" denilebilirse?

İttihatçı zümresi, ihtiras ve rekabet esaretiyle memleket hesabına en ufak ve faydalı küçük bir teşebbüse girişmeden, kısa bir müddet zarfında, Osmanlı İmparatorluğunu yıkmak suretiyle çağını tamamlamıştır. Bu bedbahtlar, bilgisizlik ve idraksizlikle, memleketin felaketine sebep olmak talihsizliğine maruz kalmışlardır"(28). 1906 yılından itibaren Mason kuyusuna düşmüştü İttihatçılar. İdareyi ele geçirmişlerdi ama, hepsi hazırlıksızdı. Toplum, gençlik vb hiçbir konuda çözüm getiremiyorlardı. Tek hedefleri vardı: İktidarda sürekli kalmak. Bunun da yolu baskı rejimi idi. İttihat Terakki, Abdulhamid'in istibdadını gölgede bıraktı. Cinayetler, buhran, ayrılık, itibarsızlık bu cemiyeti özetler. Türk olmayan herkesi "hain" olmakla suçuyorlardı(29).

İttihatçıların getirdiği su, ancak kötülüklerini temizledi. Anayasa gelince herşey bitecek sanıyorlardı(30). Abdulhamid'in Balkan siyaseti güdülmemiş, Balkanlarda, bizim dışımızdakiler başarılı olmuş, biz yenilmişti(31). Balkan Savaşı sonunda, tüm Rumeli'yi kaybetmiştik. Balkan İslâm-Türk dünyası ezilmişti(32). Özellikle II. Abdulhamid'den sonra Padişah olan V. Mehmet Reşad (1844-1918) gibi silik, herşeyi İttihatçılara bırakan bir kişinin başta bulunması talihsizlikti. Çünkü İttihat Terakkiciler, bir aşireti bile idare edemez, sergüzeştçi bir komite idi(33). İttihatçıların devlet tecrübesi hiç yoktu. Aşırı partici ve istibdatçı bir gruptu. Avrupa da ilk zamanlar İttihatçıları destekledi, ancak daha sonra durumu anladılar(34). İttihatçılar, "bütün yüksek okulları cemiyete bağlılık yeminine zorluyorlar", "Türk yurtları, Türk ocakları gibi bir takım kuruluşlarla gençliğe yeni bir nitelik kazandırmak" istiyorlardı(35). Tek kuşkuuları "iktidardan uzaklaşmak" idi(36).

İttihat ve Terakki'nin ilk muhalifi kendi içindeki "Halaskâran Zabıtan" grubudur. Bunlar, İttihat Terakki'nin bazı elemanlarının hem asker hem siyasetçi olduğunu, bunun zararı nedeniyle ordunun politikayla ilişkisini kesmesini ve seçim yapılmasını istiyorlardı(37). Başlangıçta İttihatçılarla birlikte olan Prens Sabahattin, daha sonra onlardan ayrılmış, "Teşebbüsi Şahsi ve Ademi Merkeziyet Cemiyet"inin on maddelik bir programını yayınlamıştır

(Şûrayı Ümmet Gazetesi'nin 27 Temmuz 1906 tarihli sayısı)(38). Osmanlı İttihat Terakki Cemiyeti'nin 1908 tarihli kongre kararları belli ölçüde Prens Sabahattin'in etkisini taşımıştır(39). Prens, sosyolojik açıklamalar yapıyor, düşüncelerinin dinlenmesi halinde felaketlerin başımıza gelmeyeceğini söylüyordu(40).

İttihat ve Terakki'ye asıl karşıt olanlar ise, olaya "din" açısından bakanlardı. Bunların içinde, İttihatçıların beceriksizliğini görenler de vardı. Örneğin "Çarıklı Alaylı Kolağası", askerleri ile İstanbul'a Yıldız'a gitmiş, "babamızı göreceğiz, babamızı isteriz" diye (16-20 Temmuz 1908 tarihinde) bağırıyorlardı. Bu Kolağası daha sonra idam edilecektir(41). II. Abdulhamid'e destek olan başka olaylar da vardır. Fatih Camii Hocalarından "Molla Ali", 1000 kadar hoca ile Yıldız'a gitmiş, "şeriat isteriz" diye bağırıyorlardı (24 Eylül 1908). Bunlar da idam edildi. Fatih Camii Müderrisi Tokatlı Mustafa Sabri, "Cemiyeti İttihadı İslâmiye" adlı siyasi bir cemiyet kurdu (Ağustos 1908). Aynı ay, "Fedâkârânı Millet Cemiyeti" kuruldu. 14 Eylül 1908 de İttihat Terakkiye karşı ilk muhalif parti olan Ahrar Fırkası kuruldu(42). 9 Kasım 1908 tarihinde "Cem'iyeti Nâciye-i İslâmiye" kuruldu. 10 Kasım 1908'de Kıbrıslı Mahmut oğlu Derviş Vahdeti, "Volkan" isimli gazeteyi çıkarmaya başladı. 19 Şubat 1908 de Derviş Vahdeti, "İttihatı Muhammedi Cemiyeti"ni kurdu. 25 Şubatta, Derviş Vahdeti Şeyhul-İslâma layiha vererek şeriat istedi. Medreselerde toplu gösteriler başladı. İttihadı Muhammedi Cemiyeti, 16 Martta nizamnamesini yayınlayacaktır. 20 Mart 1908 de Derviş Vahdeti Ayasofya Camiinde büyük bir mevlit tertipledi. Bütün bu karşıt hareketler, 31 Mart Olayını doğuracaktır.

Binbaşı Enver Bey, 13 Ocak 1908 tarihinde Berlin Ateşemiliteri olarak tayin edilmiştir. Gelişmeleri yurt dışından takip etmektedir.

4. 31 Mart Olayı ve Enver Bey:

İttihat ve Terakki karşıtı oluşumlar, 31 Mart olayını hazırladı. 24 Mart 1908 tarihinde İttihatçıların silahşörlerinden biri, gazeteci Hasan Fehmi Bey'i öldürdü. Bunun üzerine Taşkışla'da bulunan avcı taburları isyan kararı aldı(43). Avcı taburları "mektepliler"i bağlayıp, kışlanın kapılarını açtı, asker Aysofya Meydanı'na aktı ki ileri gelenleri daha sonra idam edilecektir. Tarih 31 Mart 1325 (13 Nisan 1909) dir. İttihat Terakki'nin nüfuzu bir günde silindi; kabine istifa etti. Padişah, sükunu sağlamak için, asileri affettiğini bildirip, sakin olmalarını istedi. İttihat Terakki bu hareketi Meşrutiyetin tasfiyesi olarak görüyordu. Bu arada Padişah, boşalan sadrazamlığa Tefik Paşa'yı önerdi. Mebuslar Meclisi kabineye güven oyu verdi.

İttihat Terakki, 31 Mart'tan Padişah'ı sorumlu tuttu. Selanik'te gönüllüleri topladı. İçlerinde Rum-Bulgar komiteleri(!) de vardır. Kâzım Karabekir, M. Kemal de hazırlanan **Harekât Ordusu**'nun içindedir. Enver Bey, hareketi öğrenir öğrenmez, Berlin'den İstanbul'a döndü. Hareket Ordusu, 20-25 taburdur, ayrıca 10 süvari bölüğü ve 9 batarya vardır. Komutan Bağdatlı Mahmut Şevket Paşa'dır. Paşa, 9 Nisan'da Yeşilköy'e varır(44). Azınlıklar da Hareket Ordusu'nu destekler, çiçek verirler(45). Enver Bey, Yeşilköy'de Kurmay Başkanlığını M. Kemal'den alır. M. Kemal kırılır, Selânik'e geri döner(46). Hareket Ordusu, iç savaş çıkmasından endişe içindedir. Padişah'ı oyalamak için gerekeni yaparlar. Bizzat M.Şevket Paşa, Padişah'a hal' edilmeyeceği konusunda teminat verir. 13 Nisan'da Hareket Ordusu duruma hakim olmuştur.

Ayan ve Mebuslar Meclisi Hareket Ordusu lehinde bildiri yayınladı (22 Nisan 1909). Yıldız Sarayı muhasara altına alındı. Meclisi Umumi, Padişahı tahttan indirme kararı aldı(47). Fetvayı Şerife ile II. Abdulhamid, **Hilâfeti İslâmiye ve Saltanatı Osmâniye**'den ıskat olundu. Yerine V. Mehmet Reşat getirildi. Meclisi Umumi'nin oybirliği ile aldığı kararlar, II. Abdulhamid, Selanik'e gönderildi(48).

Yıldız'a gönderilen heyette: Emanuel KARASO (Yahudi Mebusu), Aram Efendi (Ermeni Mebusu), Esat Paşa (Arnavut Mebusu), Arif Hikmet Paşa (Ayan Azası) vardı. Bu hal' meselesinde Meclis 2. Başkanı Talat Bey'in büyük etkisi oldu. Fetva Emini ve Şeyhulis-lam, ağır hakaretler ve iteleyip-önüne katmakla meclise getirildi(49).

Hareket Ordusu Komutanı M. Şevket Paşa, II. Abdulhamid'in güvendiği askerlerden biriydi(50). 31 Mart Olayı hâla aydınlanmış değildir(51). Amaç, ipleri tamamen ele almak ve İttihat Terakki karşıtlarını eritmektir. 31 Mart Olayı'nın sonunda, bilindiği kadarıyla 77 kişi idam edildi. Bununla ilgili mahkeme zabıtları hâla yayınlanmamıştır(52). Mukavemet etmediği halde öldürülenlerin, Sarayları yağma edenlerin hesabı Mecliste sorulduğunda, Mahmut Şevket Paşa, Meclis kürsüsünden tehdit savurmuş, soru soranları susturmuştur(53).

V. Mehmet Reşat güçsüz bir padişah olduğundan dolayı, kılıç kuşatan Konyalı Abdulhalim Çelebi, **sen layık değilsin** diyerek merasime gelmemiştir(54). Yeni Padişah'ın üçüncü senesinde (ki ipler tamamen İttihat Terakki'nin elindedir) Balkan Harbi başlamış, görülmeyen yenilgiler alınmış, Rumeli tamamına yakın kaybedilmiştir(55).

5. Bâb-ı Ali Baskını:

Balkan Savaşı'nın son günlerinde, iktidardaki M. Kamil Paşa Kabinesi, barış protokolunu görüşürken, Yarbey Enver Bey, acar bir kırat üzerinde üzerinde 60 silahşörle birlikte Bâb-ı Ali'yi basar (23 Ocak 1913). Hürriyet Kahramanı, Kuzey Afrika savaşları'nın yıldız mücahidi Enver Bey, Sadrazam M. Kamil Paşa'dan zoraki istifa mektubunu alır ve bunu Sultan Reşat'a takdim eder, Hareket Ordusu Komutanı Mahmut Şevket Paşa'yı Sadrazam olarak ilan ettirir. Bu baskından sonra İttihat Terakki muhalifleri ezilmiş, İttihatçıların baskısı artmıştır(56). İttihat Terakki'nin zümre diktatörlüğü, Talat Paşa Kabinesi'nin 27 Ekim 1918 de istifasına kadar sürmüştür. Mahmut Şevket Paşa 14 Haziran 1913 de Bayezit'te katledilecektir.

Bâb-ı Ali baskını, Enver Paşa'yı zirveye çıkararak basamaktır. Bu baskın sonucunda Enver Bey, üç derece terfi ettirilerek **Paşa** ve **Harbiye Nazırı** olmuştur. Enver Bey, bir gün Sadrazam Said Halim Paşa'yı ziyaret etmiş, doğrudan doğruya, Harbiye Nazırı olmak istediğini söylemiş ve sonra zoraki Nazır olmuştur(57). Padişah'ın kızıyla da evlenen Enver Paşa, 33 yaşında ve İmparatorluğun fiili tek sahibidir: Harbiye Nazırı, Genel Kurmay Başkanı, Başkomutan Vekili ve İttihat Terakki yetkilisi. Ocak 1914 sonrası Osmanlı'nın durumu budur. I. Dünya Savaşı'nda ordularımız Alman Karargahı'nın emrine verilecek ve İmparatorluk **buz gibi eriyecektir**.

6. Birinci Dünya Savaşı ve Enver Paşa:

Türk ve Dünya tarihinde görülmemiş bir olaydır: Birinci Dünya Savaşı'na katılımımızla ilgili **Osmanlı-Alman İttifak Anlaşması'nı** Enver Paşa ve üç arkadaşı imzalamıştır (2 Ağustos 1914)(58). Ama gerçekten I. Dünya Savaşına girme kararı veren Enver Paşa'dır(59). Etkili masonlardan Maliye Bakanı Cavit Bey'in dahi, haberi yoktur bu işten(60). Cavit Bey, I. Dünya Savaşı'na girme yanlısı değildir(61). Şayet Cihan Savaşı'na girmeseydik, petrol zengini süper güç olabilirdik. Batı, **Kuvay-ı Milliye** ile başa çıkamadı; savaşa girmemiş Osmanlı ile kuşkusuz ki Batı karşısında daha başarılı olurduk(62).

Almanya Osmanlı'ya gönderdiği savaş malzemeleri üzerine **Enver**land yazıyordu(63). Osmanlı'yı savaşa sokan **Göben** ve **Brelau** adlı iki Alman savaş gemisini (davetsiz misafirleri) ülkeye kabul eden ve Kabine toplantısında, **bugün iki çocuğumuz oldu** diye müjdeyi veren de Enver Paşa'dır(64). 23 Ekim 1914 tarihinde böylece savaşa girdik. 1917'ye kadar Almanlara 140 milyon lira borçlandık; oysa yıllık gelirimiz 21 milyon lira idi(65). Enver Paşa, dünyayı tanımadan karar vermişti;

çünkü savaş endüstrisi o yıllarda Almanya'da değil, İngiltere'de idi(66). Zaten 42 yaşında iken öldürülen Enver Paşa'yı asıl öldüren, doğru değerlendiremediği jeopolitik yasalar ile kavrayamadığı çağ akımları oldu(67). Enver Paşa, baştan kaybedilmiş bir savaşa girmişti; Osmanlı Ordu-su yorgundu, yenikti, tükenmişti. Halife V. Mehmet Reşat'ın ilan ettiği cihad bir işe yarayamazdı, o ortamda.

Savaş çıktığında Enver Paşa'nın hayalinde İran, Turan, Hindistan vardı. Bunu bizzat Kazım Karabekir'e söylemişti(68). Nefsine olan büyük güveni, inatçılığı, karşı fikrin mutlak yanlışlığı gibi bir fikri sabit içinde idi. O, örülmüş sert bir ceviz gibi çetin, küçük bir dimağ sahibi olarak kalacaktır(69). Askerliği geri idi; askerlikten ayrılmış komitacılıkla uğraşmış-tı. Diktatör meyilli idi, muhteristi, kibirliydi, devlet yönetimi, siyaset ve iktisat okumamıştı. İnsan kibirli olunca birşey öğrenemiyordu. Hayalci idi, Pantürkizmi ve Panislâmizmi gerçek-leştirmek için Teşkilat-ı Mahsusa'yı kurmuştu(70).

Enver Paşa'nın en büyük yenilgilerinden biri, I. Dünya Savaşı içerisindeki cephelelerden Sarıkamış cephesidir. Rus Ordusu 1 Kasım 1914 tarihinde Osmanlı sınırını geçmiş ve ilk günde üç koldan ilerlemeye başlamıştı. Kürt aşiret alayları (Hamidiye Alayları) disiplin açısından pek iyi sayılmazdı(71). 5 Kasım 1914 de Enver Paşa bizzat Sarıkamış'a gelerek bu şiddetli kış ortamında kumandayı üzerine aldı. 3000 metre yüksek tepeler, donmuş nehirler, tipi ve kar içinde Rus'ları arkadan çevirmek hayaline kapıldı(72). Tümenler geceyi tamamen kar üzerinde geçiriyordu. Daha Sarıkamış hareketi başlamadan önce 9000 ölü ve yaralı, 3000 esir, 2800 firar verilmişti. Enver Paşa, soğğun eksi yirmi derece, kar kalınlığının birbuçuk metre olduğu 18 Aralık günü Sarıkamış hareketine başladı. 60000-90000 arasında şehit verdi. Hedefi, 10. Kolordu'nun Allah-u Ekber dağlarını aşarak Rus ordusunu arkadan çevirmikti(73). Allah-u Ekber dağlarının aşılacak uzunluğu 50 km., genişliği 25 km. dir. Kolordu burada can verir, ne yol vardır ne de iz. Kar insan boyudur; her yerde sarı ve kara bir sessizlik. Nefes donmaktadır. Açlıktan ölenler de vardır. Yemek yiyemeyecek kadar yorgun bir ordu. 26 Aralık'ta 10. Kolordu tamamen donmuştur. Delirenler de vardır. 15 gün sürdü, Enver Paşa'nın bu çevirme manevrası. Plansız, harita-sız bir hareket. Enver Paşa, iyi bir teşkilatçı fakat kötü bir komutandır(74). Çünkü siyasi çalışmaları O'na askeri çalışmalar için fırsat bırakmamıştı. Ama Sarıkamış felaketi bile Paşa'nın perstijini Ordu'da sarımadı(75). Çünkü O'nun iyi niyetinden şüphe edilmiyordu. Harbiye Nazırı olduğunda orduya sürat, çeviklik ve askerlik getirmişti. İsmet İnönü'de O'nun için, Enver Paşa çalışkan, cesur, kahraman ancak hayalperesttir demişti(76).

Osmanlı Ordusu Ortadoğu'da da başarılı olamıyordu. Savaşın en hareketli ordusu Osmanlı Ordusu'dur, daima yürüyen bir ordu; yolun, demiryolunun olmadığı bir zamanda Çanakkale'den Kafkasya'ya; Libya çöllerinden Yemen'e kadar giden-gelen, koşan-yürüyen bir ordu. Tabiat şartlarıyla boğuşan, açlıkla, imkansızlıkla savaşan bir ordu.

2 Haziran 1916 da Mekke Şerifi Hüseyin, isyan etti. Esasen Jön Türk hareketiyle birlikte Arap milliyetçiliği başlamıştı. Arapçılar ilk toplantısını Paris'te 1902 yılında yaptı(77). Arapçılar önceleri sadece muhtariyet istiyorlardı. Sonraları ayrılıkçı oldular. 25 Ekim 1915 de Şerif Hüseyin İngiltere ile gizlice anlaştı. Arap şeyhlerinin bir kısmı altın verilerek İmparatorluğa bağlı tutuluyorlardı(78).

Filistin meselesinde de İttihatçılar başarılı olamadı(79). 1842 yılında Abdülmecid'in bir fermandan Kudüs'teki dini reise **Hahambaşı** ünvanını vererek Yahudileri tanıması savaşta aleyhe olmuştu(80). İttihat Terakki zamanında Filistin'e Yahudi göçü hızlandı. Çünkü İttihatçılar, masonların emrindeydi. "Çünkü siyonist teşkilatı, farmason locaları kanalıyla, onları (İttihat Terakkiyi) esareti altına almış ve istediği faaliyeti icrada muhtar bir hava yaratmıştı"(81).

İngilizler ve müttefiklerinin ANZAK (Australia New Zealand Army Corps) ile Çanakkale'ye saldırıları da Osmanlı'yı zor durumda bırakmış, 57. Alay tamamen erimişti. Çanakkale Savaşı, Enver Paşa'ya yaramakla birlikte, M. Kemal'i yıldızlaştırmıştır. Batı, Çanakkale'yi geçemediği için Rusya'ya yardım edemedi. 1917 Rus İhtilali de olmasaydı kuşkusuz ki Osmanlı'nın hali daha kötü olabilirdi(82). Bu savaş Batı'ya **dur** komutu verilebileceğini de göstermiştir. Çanakkale zayıtı 250000 kişidir. Rus'lar bu arada 16 Şubat'ta Erzurum'u, 18 Şubat'ta Trabzon'u, 2 Mart'ta Muş ve Bitlis'i, 17 Temmuz'da Erzincan'ı ele geçirmişlerdi. 1917 ihtilali ile Rus'lar doğudan çekilirken bu kez karşımıza Alman'lar çıkmışlardı. Osmanlı Ordusu 28 Eylül 1918 de Bakü'ye girerken, Almanya **Kafkasya'dan derhal çekilin** ultimatomu veriyordu(83).

I. Dünya Savaşı sonunda toplam dünya zayıtı, 23.614.352 kişi, Rusya'nın zayıtı 9.000.000, Almanya'nın 5.000.000 iken Osmanlı'nın şehit sayısı 550.000, yaralı sayısı 2.167.841, sakat sayısı 891.364, kayıp 107.731, esir 129.644 kişiydi(84).

I. Dünya Savaşı sonunda Talat Paşa Kabinesi düştü (14 Ekim 1918). İttihat ve Terakki iktidarı sona ermişti. Müşir Ahmet İzzet Paşa Kabinesi kuruldu. Enver Paşa da saf dışı kalmış oldu(85). Ama Enver Paşa, ordu üzerindeki otoritesini yitirmiş değildi; ordu 200 yıldır,

metin, otoriter, şerefli bir komutan bekliyordu; bunu Enver Paşa'da bulmuştu(86).

İttihat ve Terakki'nin başkanı Talat Paşa, iktidara sorumsuz olarak geldiği gibi, sorumsuz olarak da gitti; istifa etti(87). Yerini Teceddüd Fırkası'na bırakmak istedi ama Hükümet bu fırkayı kapattı.

Neticede, İttihat ve Terakki devri kapandı. Batı kapitalizmine azınlıkların bağımsızlık hareketlerine hizmet eden, halk hareketi olmayan, temel hak ve özgürlüklerin kaynağı kabul edilen **kuvvetler ayırımı** da gerçekleştirilemeyen bir hareket olarak(88) tarihteki yerini aldı.

7. Enver Paşa'nın Yurt Dışına Kaçışı:

7-8 Kasım 1918 tarihinde Enver Paşa ve arkadaşları bir Alman harp gemisine binerek Odesa'ya, oradan Kırım'a, sonra da Berlin'e giderler. Eylül 1920'de Enver Paşa Bakü'de, **Şark Milletleri Kurultayı**'nda bir nutuk okutur. Hayalciliği yazdığı mektuplarda da gözüküyor. Oğlu Ali için yazdığı mektupta "O, İslâm bayrağını ileri götürecektir, bütün şarkı, garbı kurtaracak... 400 milyon müslümanın da gözbebeği olacak"(89) demişti. Oğlu Ali bir araba yarışında ölecektir. M. Kemal ve İnönü, Kazım Karabekir'e çektikleri telgrafta Enver Paşa'nın tutuklanmasını isterler. Bu ve benzeri nedenlerle yurda giremez, Türkmenistan'a gider. tutuklanmasının pençesinden kurtulamamıştır. Oysa yalnızca tutku, enerji ve kan başarı için yeterli değildir: çağın akımları, jeopolitik ortam ve sosyal şartlar da önemlidir ve tutkuların önce gelir. Üstünde koşulan zemin, şartları ayarlanmazsa tutku atının ayaklarını tökezletir, süvari de altında kalır; Enver Paşa gibi. O Buhara Emirine, Fergana'ya gitti. 2 Kasım 1921 tarihinde **Ulu Turan İhtilal Orduları Kumandanı Merkezler Merkezi Reisi** diye imza atıyordu artık: 30 kadar süvarisi vardır(90).

Enver Paşa'nın Buhara'daki esaret hayatı, 9 ay sürer.Yanında kaldığı Aşiret reisi İbrahim, kaba, şark riyacısı, samimiysiz, su gibi yalan söyleyen bir kişidir. Rusya politbürosu 1 Mart 1922 tarihinde Enver Paşa'yı tasfiye kararı almıştır. O arada Ermeniler tarafından Cemal Paşa Tiflis'te; Talat Paşa Berlin'de öldürülür. 4 Ağustos 1922 tarihinde, Kurban bayramının 1. günü, Pamir eteklerinde, Çegan Tepe'sinde, Abıderya köyünde, Abıderya Suyu'nun yanında Rus mitralyözleri Enver Paşa'yı kuşatır. Paşa ve arkadaşları ellerindeki kılıçlarla hücum ederken hepsi de öldürülürler. Enver Paşa'nın mezarı halen öldüğü yerdeki bir ceviz ağacının dibindedir. Kur'anı, kılıcı, dübünü vs ise Moskova'da Askeri Müze'de bulunmaktadır(91).

8. İKİNCİ MEŞRUTİYETİN SONUCU

II. Meşrutiyet devri, büyük ümitlerle başlayan, hayal kırıklığı ile sonuçlanan bir dönemdir (92). Mebusan Meclisi'nin yapmış olduğu, 1876 anayasasının tadili, 21 Ağustos 1909 tarihinde yürürlüğe girdi. 21 Ağustos 1909 tarihli Anayasa tadili ile, Padişah'ın hukuki statüsü değiştirildi; artık Padişah, Meclis-i Mebusan'ı nedensiz feshedemeyecekti. Hükümetin, Meclisin ve yurttaşın hukuki statüsü güçlendirildi(93).

II. Meşrutiyet döneminde ikinci Anayasa ta'dili, 28 Mayıs 1914 tarihinde yapıldı. Bu değişikliğin amacı, İttihat Terakki'ye karşı yükselen muhalefetin sesini kısmaaktı. Hürriyet ve İtilaf Fırkası 21 Kasım 1911 de kurulmuş ve oldukça güçlenmişti. Muhalefete karşı yapılan bu Anayasa ta'dili kolay olmadı. İttihat ve İttihat fırkası, Meclis'i feshetti, genel seçimlere gidildi. Seçimlerde İttihat ve Terakki Fırkası yaptığı baskı ile Meclisi eline geçirdi. Yeni Meclis, Anayasa'nın 7, 35, 43 ve 73. maddelerini değiştirdi(94).

III. değişiklik, 2 Şubat 1915 tarihinde yapıldı. Önemli bir değişiklik getirmemiştir(95).

Bu dönemin getirdiği en önemli yenilik, **parlamentarizmdir**. Parlamentarizm, güçler ayrılığı ilkesini, yürütme ve yasama ilişkileri açısından, dengeli ve yumuşak uygulayan, güçlerin işbirliğine dayanan bir sistemdir (96); **kabine hükümeti** de denilebilir. Parlamenter rejim, parlamentolu rejim demek değildir.

Parlamentarizm kaynağını İngiltere'de XVIII.yy.dan itibaren uygulanan sistemin tedrici gelişmesinde bulmuştur(97). Öğreti ile güçlendirilmiş, XIX. yy.dan sonra İngiltere dışındaki ülkelere de yayılmıştır. Hükümdar ile Meclis arasındaki denge anlamına geliyor(98). Bu dengenin niteliği hakkında değişik görüşler vardır. Rousseau'a göre, yürütme yasamaya tabi olmalıdır. Montesquieu'ya göre, ayrılık yumuşak ve dengeli olmalıdır.

Bizde, bilindiği gibi 1293/1876 Anayasası, Parlamentarizmden uzaktır. Bakanlar, Padişah'a bağlıdır, memurdur. Bakanların Meclis'e sorumluluğu da yoktur. Yasama faaliyeti de gerçekte Padişah'tadır. Parlamentarizm bizde ilk defa, 1325/1909 Anayasa değişikliği ile gerçekleşmiş, bakanların Meclis'e sorumluluğu benimsenmiştir. Bu değişiklikle, yasama, yürütmeye üstün tutulmuş, denge gözetilmemiştir. 1909 değişikliği devletin yapısında değişiklik getirmemiş, sadece

Padişah'ın yetkileri tek tek sayılmış,, sınırlandırılmış, sorumsuz ve yetkisiz bir duruma getirilmiştir. Bunun karşısında Bakanlar Kurulu, geniş yetkilerle donatılmıştır. Başvekil ve Vekilleri atama yetkisi Padişah'ta olmasına rağmen, Meclis'ten güvenoyu alınması gerekiyordu. Parlamento da hükümdara bağlı değildi; Meclis Başkanı ve yardımcılarını da Meclis seçiyor, yasama görevini özgürce yapabiliyordu. **Serbest kalan her yetki kötüye kullanılabilir** kuralı gereği tüm yetki ve görevlerin belli edilmesine gayret gösterildi(99).

II. Meşrutiyetin ilanında dış devletlerin güvenini kazanmak gibi bir dış öge vardır. Bu ilanda askeri güç, kuşkusuz ki büyük rol oynamış, asker politikaya girmiş ama bir türlü ayrılamamıştır. Hükümet baskınları, asker disiplinsizliği devlet hayatını olumsuz yönde etkilemiştir (100). Getirilen yeni düzen meşruti değil, İttihat ve Terakki'nin zümre diktatörlüğüdür. Bahane olarak da **halk henüz meşrutiyete hazır değil** denilmiştir. Egemenlik yetkisi Meclis'te değil İttihatçılardadır. Genel seçimlerde hile ve baskı yöntemine başvurulmuş, Anayasa İttihat ve Terakki'nin oyuncacı haline getirilmiştir(101). Parlamenterizm başlangıçta normal işlemiş, ama Meclis'te **tek parti egemen liği** başlamıştır. Meclis'e muhalefet partilerine tahammül edilmemiş, derhal seçime gidilmiştir. Bu dönemde devletin politik ve toplumsal bütünlüğü de korunamamıştır(102). Cumhuriyeti hazırlayan bu dönemde baticılık, islamcılık ve türkçülük akımları etkindir.

II. Meşrutiyetteki Anayasa değişikliği halk ile hükümdar arasında yapılmış, iki taraflı bir yetki sözleşmesinin sonucu olarak benimsenebilir ama devletin yapısı açısından Tanzimat fermanları ile alınan mesafenin gerisindedir(103).

D İ P N O T L A R :

- (1) AYDEMİR, Şevket Süreyya: **Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa**, C.I (1860-1908), 2.B., İst.1972, s.13.
- (2) ÖZBUDUN, Ergun: **Türk Anayasa Hukuku**, 2.B., Ank.1989, s.4.
- (3) AYDEMİR:s.87.
- (4) ÖZBUDUN: s. 5.
- (5) AYDEMİR : C.I,S.175
- (6) AVCIOĞLU, Doğan: **Türkiye'nin Düzeni**, C.I, 2.B., İst.1977, s. 248.
- (7) AYDEMİR : C.I, s.409- 410
- (8) İbid, s.463
- (9) İbid, s.499
- (10) İbid, s.500
- (11) KURAN, Ahmed Bedevi: **Osmanlı İmparatorluğunda İnkılab Hareketleri ve Milli Mücadele**, İst.1959, s.465
- (12) AYDEMİR : C.I, s.530
- (13) OKANDAN , R.Galib: **Umumi Amme Hukukumuzun Anahatları**, 1.Kitap, İst.1971,s. 243; KURAN : s. 455; AYDEMİR: C.I, s. 541 ve 550
- (14) OKANDAN: s.248; AYDEMİR : s.558.
- (15) AYDEMİR: c.I, s.562; KURAN : s. 656.
- (16) OKANDAN : s. 231
- (17) AYDEMİR: C.II, s.27
- (18) OKANDAN : s. 233

- (19) AYDEMİR: C.II, s. 57
- (20) OKANDAN : s.239
- (21) İbid. s. 258
- (22) AYDEMİR : C.II, s.91
- (23) İbid. s.90
- (24) İbid, s.92.
- (25) OKANDAN : s. 265.
- (26) AYDEMİR : C. II, s. 88.
- (27) İbid. s. 93.
- (28) KURAN : s. 536.
- (29) İbid, s. 539
- (30) ÜNAL, Tahsin : Türk Siyası Tarihi (1700-1958). Ank.1977.
4 .B,s. 378.
- (31) KURAN : S.577 ve 581
- (32) İbid. s. 585.
- (33) DANIŞMAN, Zuhuri: Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, C. XIV,s.13
- (34) İbid.
- (35) SENCER, Muzaffer : Türkiye'de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri. İst. 1974, s. 43.
- (36) ÖLÇEN, Ali Necat: Osmanlı Meclisi Mebusanında Kuvvetler Ayrımı ve Siyasal İşkenceler. Ank. 1982, s.13.
- (37) DANIŞMAN : s. 33.
- (38) KURAN: s. 439' da metin de vardır.
- (39) SENCER : s. 40.

- (40) ÜLKEN, Hilmi Ziya: Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi,
İst.1979, s.326
- (41) AYDEMİR : C.II, s. 108.
- (42) İbid, s. 124.
- (43) İbid, s.132.
- (44) İbid, s.166.
- (45) AKŞİN , Sina: 31 Mart Olayı, Ank.1974, s. 178.
- (46) AYDEMİR :ibid,s. 167.
- (47) OKANDAN: s. 283. II. Abdulhamid'in ıskatı ile ilgili fetva için bkz.GÖZÜBÜYÜK, A. Şeref ve KİLİ, Suna: Türk Anayasa Metinleri "Sened-i İttifaktan Günümüze", Ank.1985, s. 70.
- (48) OKANDAN: s.284.
- (49) AYDEMİR:C.II, s. 171.
- (50) AKŞİN: s. 287.
- (51) AVCIOĞLU: C.I, s. 257.
- (52) AYDEMİR: İBİD, S.173.
- (53) ÜNAL : s. 369.
- (54) İbid,s. 373.
- (55) AYDEMİR: İbid,s. 179 .
- (56) KURAN: s. 594; OKANDAN: s. 381.
- (57) KURAN: s. 608; AYDEMİR: İbid,s. 57.
- (58) DANIŞMAN: s. 645 ve 653.
- (59) AYDEMİR: s. 495.

- (60) Cavid Bey, Selanik Mason teşkilatında etkin bir isimdir. Emanuel KARASO'nun masonlaştırdığı Talat, Mithat Şükrü gibi kişilerdendir. Hatıraları 22 defter tutmaktadır. 1926 yılında idam edilmiştir. Bkz. AYDEMİR, ibid, s. 522.
- (61) BAYUR, Yusuf Hikmet: **Türk İnkılabı Tarihi**, C.III: 191 4-1918 Genel Savaşı, Türk Tarih Kurumu yayını, Ank.1955, s.164.
- (62) SELEK, Sabahattin: **Anadolu İhtilali**, Burçak Yayınevi, 4.B., İst.1968.
- (63) AYDEMİR: İbid, s. 543.
- (64) KURAN: s. 653; AYDEMİR: ibid, s. 531
- (65) KURAN: s. 647.
- (66) BAYUR: s. 389.
- (67) AYDEMİR: C.III (1914- 1922), s. 6.
- (68) İbid, s. 21.
- (69) İbid, s. 51.
- (70) KURAN: s. 608 ve 611.
- (71) AYDEMİR: İbid, s. 122.
- (72) ERENDİL, Muzaffer: **Tarihte Türk-Rus İlişkileri**, Genel Kurmay Basımevi, Ank.1975, s. 100.
- (73) SELEK: s.14.
- (74) AYDEMİR: İbid, s. 157.
- (75) İbid, s. 174. "Bu halde Enver utanmadan İstanbul'a gitti". DANIŞMAN: s. 96.
- (76) İbid, s.71

- (77) AYDEMİR: İbid, s.283.
- (78) İbid, s. 301.
- (79) İbid, s.295 vd.
- (80) KURAN: S. 649.
- (81) İBİD, S. 648.
- (82) BAYUR: s.XXVIII ve 397; AYDEMİR: S. 250.
- (83) AYDEMİR: s. 446.
- (84) TANSEL, Selahattin: **Mondrostan Mudanya'ya Kadar**, C.I, Ank.1973', s. 10.
- (85) AYDEMİR: İbid,s. 472.
- (86) İbid.
- (87) İbid,s. 483.
- (88) ÖLÇEN: s. 135.
- (89) AYDEMİR: İbid, s. 575.
- (90) İbid, 640 vd.
- (91) İbid, s. 688.
- (92) TUNAYA, T.Zafer: **Türkiye'de Siyasi Partiler**, İst.1952, s.11;
GÜRDOĞAN, Burhan: **II.Meşrutiyet Devrinde Anayasa Değişiklikleri**,
AÜHF Dergisi ,C.XVI, 1959,S. 1-4, s. 92 .
- (93) GÜRDOĞAN: s.95.
- (94) İbid, s. 103.
- (95) İbid,s. 105.
- (96) ÖZÇELİK, Selçuk: **Esas Teşkilat Hukuku Dersleri**, C.I,
İst.1982, s. 311.

(97) OKANDAN: s.321.

(98) İbid, s. 322.

(99) İbid, s. 313.

(100) İbid,s. 417.

(101) İbid,s. 430.

(102) İbid, s. 441.

(103) KARATEPE, Şükrü ve DEMİR, Fevzi: Anayasa Hukukuna Giriş.
İst.1989, 2.B., s. 136-137.